

Bibliafordítások a Szerémségtől Vizsolyig

A középkori Szerémség olyan helyszíne volt a magyar műveltségi terünknek, amelynek máig ható értéke, hogy a Pétervárad mellett fekvő Kamonc (Kamenica) településen kezdődött meg a magyar nyelvű Biblia megteremtése két szerémségi magyar pap, Újlaki Bálint és Pécsi Tamás áldozatos munkája révén.

Biblia magyar nyelven: a középkori magyar művelődéstörténet örök értéke, hogy az emberiség közös műveltségi kincse, megváltástörténete, üdvtörténete magyar nyelvünk szókincsét akként gazdagította régi magyar fordítóinknak köszönhetően, hogy valójában napjainkig meghatározza létértelmező fogalmi világunk alapjait.

A XV. századi Szerémségtől hosszú műveltségi út vezetett a 425 esztendővel ezelőtti Vizsolyig! Ha a két szerémségi magyar, Újlaki Bálint és Pécsi Tamás által (dicsőséges magyar hadvezérünk és kormányzónk, Hunyadi János korában) megkezdett tevékenységet említjük, indokolt megemlékezni az őket követő legjelentősebb magyar fordítókról is: Báthori Lászlóról, Nyujtódi Andrásról, Komjáthy Benedekről, Pesti Gáborról, Sylvester Jánosról, Tövisi Mátyásról, Eszéki Szigeti Imréről, Gyulai Istvánról, Heltai Gáspárról, Melius Juhász Péterről, Félegyházi Tamásról, Károlyi Gáspárról, Komáromi Csipkés Györgyről, Káldi Györgyről. Versben, énekben, népmesében, regényes elbeszélésben is megszólalhatott a Biblia magyar nyelven: itt érdemes utalni Tinódi Lantos Sebestyén, Batizi András, Sztárai Mihály, Dézsi András, Kákonyi Péter, Baranyai Mucsi Pál, Erdélyi Máté munkásságára. Műveltséget őrző és műveltséget teremtő magyar fordítóink akkor alkottak kiemelkedő jelentőségű lelki tárházat, amikor a hazának és a nemzetnek a legnagyobb szüksége volt rá: a XV–XVII. század sorskérdései kapcsán a fenti kimagasló jelentőségű magyarok a Biblia üzenetében találták meg a válaszkeresés útját.

25 esztendővel ezelőtt Nemeskürty István írt arról, hogy az *„első, általunk ma ismert, bár csupán töredékesen ránk maradt magyar nyelvű Biblia-fordítás az 1430–1450-es években keletkezett”*: a Szerémségben, *„a Pétervárad melletti, Duna jobb parti Kamenica községben készült”* el Újlaki Bálint és Pécsi Tamás műve. *„Újlaki Bálint és Pécsi Tamás működéséről Szalkai Magyar Balázs Ferenc-rendi szerzetes tudósít”,* aki az *„1440-es évek közepe táján megírta rendjének magyarországi és boszniai történetét”*. (1)

A magyar művelődéstörténeti értéktár kimagasló kincse, hogy a Szerémségben fordították le először magyarra a Szentírást Magyarországon: ez a fordítás lett az alapja minden későbbi fordításnak, és e körben Tatros is különösen jelentős helyszínné vált.

Vizsoly ősi református temploma

„A Müncheni kódexben, melyet 1466-ban Moldovában, Tatros városában másolt Henzsel Imrefia, Németi György, a Délvidéken írt evangélium fordításról, az elejére kötött 12 hártyalapon már magyar nyelvű naptárt és computust találunk, az ünnepek és szentek magyar nevével. (A mozgó ünnepek hiányoznak.)” (2)

A Szerémségben született bibliafordítás és Tatros kapcsán Nemeskürty István alábbi gondolatait is indokolt rögzíteni: Moldvában „*másolták le a becses kéziratot, pontosan: a négy evangéliumot, csángó magyarok*”. (3)

2002-ben Gyécsek Andrea így ír a lényeges összefüggésekről: a két szerémségi magyar pap, Újlaki Bálint és Pécsi Tamás bibliafordítása „*a szóbeli bibliai szövegismeretre támaszkodik*”. „*A Jordánszky-kódex (1516–1519) a színhagyományban élő magyar nyelvű bibliát tartalmazza, mely már része lehet a folklorisztikus tudáskincsnek, hiszen ezt a hívek már állandóan hallhatták a templomokban. A 15. század vége, a 16. század eleje jelenti a legendairódalom megsokosodását, népszerűvé válását. Az akkor keletkezett legendák számos eleme napjaink népi biblikus legendáiban is tovább élt. A parasztbiblia fontos forrását jelentik az apokrif iratok is – Vita Adae et Evae = Ádám és Éva élete, Jakob ősevangéliuma, Tamás evangéliuma, Pszeudo Máté evangéliuma –, melyek sok folklór-motívumot tartalmaznak. Erősen érződik a népi epikában a bogumil eretnekség hatása: a világ Isten és az ördög, a jó és rossz, a tökéletes és tökéletlen együttes teremtése során jött létre. A vallásos ismeretek terjesztésében a kolostori költészet is részt vett. Temesvári Pelbárt ferences rendi szerzetes prédikációgyűjteményei – Pomerium (1439–1496) vagy Gyümölcsöskert, mely ünnepekre szánt prédikációkat tartalmaz; Stellarium (1483) –, Kopcsányi Márton, szintén ferences rendi szerzetes művei említésre méltók. A 16. században az európai legendairódalom hatására született meg a Teleki-kódex, mely tartalmazza a Szent Anna legendát, a szeplőtelen fogantatást, a szent kereszt legendát. E század a bibliai tárgyú epika virágkora is. Batizi András, Tinódi Lantos Sebestyén, Sztárai Mihály, Kákonyi Péter, Sisi Gáspár, Csikei István históriái sorolhatók ide.*” (4)

Az egyetemes kereszténység vonatkozásában fontosak Nemeskürty István következő gondolatai: az „*Újszövetség könyvei, az evangéliumok is görögül terjedtek el*”, és így „*a keresztény vallás szent iratainak gondolatvilága a görög nyelv fogalmi rendszerében öltött kimondható (olvasható) alakot*”. (5) A fenti adatok is alátámasztják azt, hogy kimagasló érték a két szerémségi magyar pap, Újlaki Bálint és Pécsi Tamás bibliafordítása:

ez a munka a Szentírás magyar fogalmi rendszere okán is hatalmas műveltségi kincs! A fentiek jegyében térjünk vissza a Szerémség és Tatros korabeli jelentőségére. A XV. századi Tatros fontos helyszíne lett a magyar művelődéstörténetnek; ráadásul még két évszázaddal később is magyarok éltek itt! Domokos Pál Péter írt arról, hogy egy 1665-ből való jezsuita jelentés közli, hogy a moldvai Tatros „*lakói a pappal együtt magyarok*”. (6) A bibliafordítás a magyar kódexirodalom különleges értéke. A Magyar Katolikus Lexikon a „*Tatrosi Biblia*” szócikkben a „*Müncheni kódex*” szócikkre utal, ebben pedig a következő áll: „*Müncheni kódex, Jászay-kódex: 125 levél terjedelmű, a négy evangélium fordítását tartalmazó magyar nyelvű kézirat. – 1466: Németi György másolta a moldvai Tatrosban. A Huszita Biblia része a Bécsi kódexszel és az Apor-kódexszel együtt. [...] Toldy Ferenc első tudományos feldolgozójáról, Jászay Pálról Jászay-kódexnek nevezte, de elterjedtebb a Müncheni kódex név.*” A Bécsi kódexről a következőt írja a lexikon: „*Bécsi kódex, Révai kódex: Rut, Jud, Eszt., 1-2Mak, Bár, Dán és a 12 kisprófeta könyveinek 1450 k. keletkezett magyar fordítása. A Huszita Biblia része a Müncheni- és az Apor-kódexszel együtt.*” A huszita bibliáról pedig ezt rögzíti: „*Huszita Biblia: a 15. század első felében készült, magyar nyelvű bibliafordítás. Részleteit a Müncheni kódex, a Bécsi kódex és az Apor-kódex őrizte meg másolatban. [...] A Szalkai Balázs-féle ferences krónika szerint 1438–39: két szerémségi huszita klerikus, Tamás és Bálint Moldvába menekültek, s ott magyarra fordították a Bibliát. Személyüket általában azonosnak tekintik a prágai egyetem anyakönyvében szereplő 1399: Thomas Quinqueecclesiensis és 1411: Valentinus de Ujlak nevű baccalaureusokkal. A Müncheni kódex záradékából tudjuk, hogy a Huszita Bibliát a moldvai Tatrosban másolták, ez jelenti az egyik összekötő kapcsot a fordítók és a fennmaradt fordítás-együttes között.*” A XV. században Tatrosban készült egy magyar bibliafordítás, melynek megnevezéséről a Magyar Katolikus Lexikonban ez áll: „*A Huszita Biblia huszita eredete kezdettől vitatott. [...] Legutóbb Szabó Flóris vonta kétségbe megfontolásra érdemes érvek alapján mind a fordítás, mind a mellékjeles helyesírás huszita eredetét.*” (Megítélésem

szerint sem indokolt a *huszita* jelző, hiszen a XV. századi moldvai Tatros és a korabeli Szerémség kapcsolatrendszerében keletkezett bibliafordításról van szó.) A magyar irodalomtörténetben azonban közismert, hogy a *huszita biblia* nevet viseli az az „első nagy bibliafordítás”, mely „két szerémségi magyar... pap, Tamás és Bálint” munkája volt: az 1430-as években fogtak hozzá a fordításhoz. „*Marchiai Jakab ferences inkvizítor elől azonban 1439 nyarán híveikkel együtt Moldvába kellett menekülniük, s művüket már ott fejezték be. [...] Bibliafordításuk a maga egészében nem maradt ránk, s ezért nem dönthető el megnyugtató bizonyossággal, hogy a biblia valamennyi könyvét lefordították-e, vagy pedig csak jelentékeny részét. Munkájuk azonban, melyből tekintélyes részek maradtak fenn, így is, úgy is, minőségileg gyökeresen új szintet jelent a korábbi breviárium-fordításokhoz képest, társadalmi és irodalmi jelentőségét tekintve egyaránt. A ... részleteit a Bécsi-kódex (1450 k., OSzK), a Németi György által a moldvai Tatros városában másolt Müncheni-kódex (1466, Müncheni EK) és az Apor-kódex (1500 k.) őrizte meg. Az első az ószövetség egyes kisebb könyveit, a második a négy evangéliumot, a harmadik pedig a zsoltárokat tartalmazza.*” (7)

A *tatrosi biblia* kapcsán az alábbi összegző adatok is fontosak. E Bibliát két szerémségi világi pap, Pécsi Tamás kamonci oltáros pap és Újlaki Bálint mester belcsényi plébános fordította le 1416 és 1441 között. Az eredeti fordítás szövege megőrződött a fent említett magyar kódexekben. Tatros azért is jelentős, mivel a moldvai magyarok nem pusztán a XV. században kívánták a liturgikus életüket magyar nyelven gyakorolni, hanem a későbbi évszázadokban is. A „görögkeleti államvallású moldvai vajdaságot 1626-ban missziós területté nyilvánították”: az itt élő „csángómagyarok hitoktatását – egyben betűvetésre tanítását – olasz minoritákra bízta”. „A moldvai magyar nép értetlenül állt az idegen beszéd előtt. Századokon keresztül küldözgette könyörgő kéréseit, melyekben anyanyelvén beszélő papokat kért. Sorra írta folyamodványait az erdélyi püspökhöz, az esztergomi érsekhez, de a vatikáni levéltár tanúsítja: közvetlenül a pápához is intézett beadványt.” (8)

Magyar művelődéstörténeti értéktárunk egyetemes értékrendje és nemzeti összetartozásunk szempontjából jelentős, hogy ami a Szerémségben megkezdődött, több helyen is folytatódott, és végül Vizsolyban teljesedett ki.

Hungarikum lett a 425 esztendővel ezelőtt, 1590-ben kinyomtatott vizsolyi biblia, azaz a Károlyi-biblia! 2015. február 18-án a vizsolyi biblia kinyomtatásának XVI. századi helyszínén igen méltó lelkületű ünnepség keretében emlékezett meg mintegy félszáz magyar Károlyi Gáspár fordítói munkájának csodálatos gyümölcseről, mely mindig is a magyar művelődéstörténet kincsei közé tartozott. Jövőt célzó ünnepség is volt ez: Daruka Mihály cselekvő szándéka, hogy 2017-re sor kerüljön a vizsolyi biblia újrajnyomtatására.

A vizsolyi biblia „újrajnyomtatásának ötlete Daruka Mihály, vizsolyi vállalkozóban fogalmazódott meg évekkel ezelőtt”. „Elhatározta, hogy a reformáció 500. évfordulójának tiszteletére, 2017. október 31-ére kinyomtatja még egyszer 200 példányban a Vizsolyi Bibliát eredeti formájában, eredeti eszközökkel, technikával, támogatói és a kiváló szakemberek segítségével. Daruka Mihály az ünnepségen elmondta: a támogatásokból befolyó összegből a Mantskovit Biblianyomtató Műhely felújítását, és Rákóczi Zsigmond vizsolyi kúriájának helyreállítását szeretné megvalósítani.” (9) De ki is volt Károlyi Gáspár, és milyen módon lett csodás valósággá a vizsolyi biblia? Milyen körülmények között valósult meg ez a művelődéstörténeti csoda? A református tudós lelkész, Károlyi Gáspár „1529 körül született a Szatmár megyei Nagykárolyban. [...] Brassóban, majd a reformáció fellegvárában, Wittenbergben tanult és jelentékeny teológiai, valamint nyelvtudásra tett szert. 1563-ban lett az Abaúj megyei jómódú mezővároska, Gönc református prédikátora. A teljes bibliafordítás kiadásának eszméje valószínűleg akkor kapott, 1585 körül végső indíttatást, amikor Mágócsy Gáspár és unokaöccse, Mágócsy András, gazdag és befolyásos földesurak pártfogásukról biztosították. Mágócsy Gáspárról tudnunk kell, hogy 1554-1562 között a gyulai vár kapitánya volt.” Mágócsy Gáspár „fiatalabb korában is kitűnt reformációt támogató magatartásával”. Mágócsy Gáspár és „unokaöccse, Mágócsy András, gazdag és befolyásos földesurak pártfogásukról biztosították” Károlyi Gás-

párt. A Mágócsyak voltak a fordítást elősegítő „istenfélő nagyságos urak”. (10) A fentiekre való megemlékezés jegyében ünnepre gyűltek össze a segítő szándékú emberek 2015. február 18-án Vizsolyban. „Nagy nap ez a mai, hiszen a vizsolyi Rákóczi-kúriában elkezdődik a Károli Biblia újrányomtatása. Az újrányomtatás egyháztörténeti, kultúrtörténeti és nyelvtörténeti esemény is – fogalmazott Tőkés László európai parlamenti képviselő, volt református püspök szerdán Vizsolyban azon az ünnepségen, melynek végén ő nyomtathatta ki a János evangélium első két oldalát.” Tőkés László szerint „az újrányomtatás nemzettörténeti esemény is, hiszen Magyarországot nem tudnánk elképzelni a magyar nyelvű Biblia nélkül”. (11) Az egyetemes emberi értékvilág kimagasló kincse a Biblia: művelődéstörténeti jelentősége az elmúlt évezredekben folyamatosan műveltségteremtő erőt jelentett.

A vizsolyi biblia kinyomtatásának emlékezte mindig is a magyar művelődéstörténet fontos része volt, hiszen az egyetemes kereszténység világában is örök értéket képvisel. Jó példa erre, hogy 1890 szeptemberében, a vizsolyi biblia elkészülte 300. évfordulójának ünnepsége keretében a gönci református templom kertjében avatták fel a tudós fordító lelképásztor szobrát: ezen emlékmű Károlyi Gáspárt munka közben ábrázolja. Károlyi Gáspár „közelebbről meg nem nevezett lelkészársakkal végezte el a hatalmas munkát”. „A kor és a vallásos kegyesség szellemének tartózkodó magatartásával magyarázható, hogy róluk keveset tudunk. [...] Föltehetőleg sokat használta Sylvester és Heltai fordításait. Károli érdeme mindenekelőtt a munka összefogása, a sajtó alá rendezés, a stílári áttekintés volt azon kívül, hogy fordított.” (12)

A korabeli Kassa fontosságára is indokolt utalnom. „Abaúj vármegye nagy része a kassavölgyi esperességhez tartozott, amelynek 1564-től 1590-ig a bibliafordító Károlyi Gáspár gönci lelkész volt az esperese. [...] Károlyi Gáspár személyesen is kötődött a kassai magyar polgárokhoz, mivel harmadik felesége a vagyonos Szőcs családból származott.” (13)

Fentebb már utaltam a Mágócsyak jelentőségére, amely folyamánként Rákóczi Zsigmond lett a legfontosabb támogatója a vizsolyi biblia megszületésének. A Mágócsyak ugyanis „ha-

marosan mindketten meghaltak és vagyonuk, házasság révén, Rákóczi Zsigmond későbbi erdélyi fejedelemre, az ugyancsak erdélyi fejedelem I. Rákóczi György apjára szállott. [...] Ő vállalta a kiadás ügyének továbbvitelét. Szükség volt patrónusokra. Bár ebben az időben a magyarországi reformáció csúcspontjára érkezett, már az ellenreformáció is megindult. Amikor megvásárolták a korabeli ország legnagyobb nyomdáját és Lengyelországból papírt hozattak, királyi rendeletre hivatkozva Ernő főherceg elkoztatni parancsolta. Rákóczi azonban ezt megakadályozta. A nyomtatás munkáját valószínűleg támogatta ecsedi Báthori István országbíró, a kegyes imádságíró és Homonnai Drugeth István zempléni főispán is. A nyomdát a Göncöz tizenegynéhány kilométerre eső Vizsoly községben, Rákóczi egyik udvarházában helyezték el. [...] A munka mintegy két esztendeig tartott, hiszen a század legnagyobb magyar nyomdai és irodalmi vállalkozását végezték. Az első hónapokban Göncön diákoskodott a későbbi neves műfordító, a ma is énekelt genfi zsoldárok magyarítója, a nyelvész és teológus Szenczi Molnár Albert, aki így emlékezett vissza az eseményre: »Mely első kibocsátásnak szolgálatjában akkori gyermekségemben is részessé tölt engemet az Istennek gondviselése. Holott az időben lábánál forganék az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak, az gönci prédikátornak, az ki fő igazgatója volt az kinyomtatásnak, és engem gyakorta az visoli nyomtatóhelyben kiküldött az őtőle írott levelecskékkel.« Ezeket a sorokat Hanauban (Németország) írta előszóként Szenczi Molnár 1608-ban, amikor az általa átjavított fordítás »második kibocsátás«-ban látott napvilágot.” (14) „Károlyi Gáspár 1590 júliusában megjelent vizsolyi Bibliájának” a története Nagyváradon folytatódott. Petrőczy Éva A váradi biblia helye a magyar puritanizmus irodalmában címet viselő írásában „a váradi Bibliával, a magyar egyház- és művelődéstörténet e kétségkívül legfátumosabb könyvével kapcsolatban” kiemelte, hogy „bölcsőhelye, Nagyvárad – ha nem is viselte a Bibliopolisz melléknevet – a magyar reformáció egyik legmélyebb biblicitású városa volt”. Kiemelkedő jelentőségű volt az „1629. június 17-i váradi zsinat azon határozata, amely a hivatásukban ellanyhult, egyéni hitéletüket elhanyagoló lelkészeket arra kötelezte, hogy

akár személyes javaik eladása árán szerezzék be maguknak saját Bibliát”. Ez a rendelkezés „Nagyváradot a következő évtizedekben a hazai puritanizmus végvárainak egyikévé” tette. (15) A vizsolyi bibliát „már az első kinyomtatása után mintegy másfél évtizeddel, 1606-ban revízió alá vették”. „A Váradai Biblia szövege nem tér el jelentősen a Vizsolyi Biblia tartalmától. [...] nem lehet tudni pontosan, hány darab készült a Váradai Bibliából, nagyobb könyvtárakban és magángyűjteményekben van csak egy-egy példány.” (16) A „Károli-biblia 1660-ban készült nagyvárad kiadásának” kimagasló jelentősége van! (17) A váradai biblia történetének kulcsfontosságú szereplői voltak Köleséri Sámuel és Szenci Kertész Ábrahám nyomdászmeister. (18)

„A Károli-Biblia revíziójának a történetében az ún. Váradai Biblia megjelenése nagy fordulat volt. [...] Nyomtatása 1657-ben, tízezer példányban kezdődött Nagyváradon Bethlen István, I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna, Rhédei Ferenc és Barcsay Ákos, valamint egy pár tiszántúli református egyházmegye adományaiból. Az Újszövetség 1660-ban el is készült. Közben a török támadás a vár és a város elestével fenyegetett. A vár feladásának egyik feltétele az volt, hogy a már kinyomtatott példányokat, a nyomtatáshoz szükséges papírt és a nyomdai felszerelést épségben kiengedik a törökök a várból. A feltételt elfogadta a támadó fél, így jutott ki Váradról a nyomdász és minden, ami a Biblia nyomtatásához szükséges volt; s fejezhette be a kiadást 1661-ben Kolozsvárott felállított műhelyében Szenci Kertész Ábrahám kevesebb, mint 6000 példányban. »Váradai«-nak nevezik, mert a munka ott indult el. A magyar nyelvű Biblia a Károli-féle szöveget tartalmazza Köleséri Sámuel átdolgozásával és széljegyzeteivel.” (19) Károlyi Gáspár fordítói munkája kimagasló érték a magyar művelődéstörténet világában! „Károli művének jelentőségét nagyon sokan méltatták.” A magyar Biblia a XVII. században is „a legelterjedtebb magyar könyv volt”. „A Károli Biblia az általános európai protestáns gyakorlatnak megfelelően a protestáns vallási élet középpontjába került. Minél többen tudtak olvasni, annál szélesebb körben terjedt. Mint egyetlen megfellebbezhetetlen tekintélyű írásból, útmutatást merítettek belőle fontos döntésekhez, ösztönzést életelve-

ikhez és igazolást cselekedeteikre. Jól ismert, hogy a kiemelkedő történeti szerepű erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György sokszor végigolvasták és hadjárataikba is magukkal vitték bibliájukat.” (20) Fontos hangsúlyoznom évszázadon átívelő jelentőségét, mert ez napjaink embere számára is alapvetést jelentő üzenetet hordoz. Arany János ezt írta Gyulai Pálnak az önéletrajzi levelében a Biblia saját családjában megélt jelentőségéről: „Így hát én valók öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza, szerettek is az öregség minden vonzalmával, mindig körükben tartottak és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam rám is korán elragadt: az ének és szentírás vonzóbb helye lettek első tápja gyöngye lelkennek, s a bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott.” Arany költészetének és prózájának biblikus alapjait valóban számos példán lehet megtapasztalni. (21)

Németh László így fogalmaz: „A Károli-bibliát, melyhez annyi személyes emlék fűz, Adyval együtt nyelvünk nagy kútfejének tartom. [...] Ady Endre akkoriban írta számos versét, mely a Károli Biblia nyelvére, megfogalmazásaira és bibliai történetekre, meg jelképekre támaszkodik. Egész versciklust írt bibliai eredetű címmel. Több költeményének kezdősora elé illesztett bibliai mottót. Visszatérően fölbukkannak nála bibliai alakok. Külön tanulmányt, talán frisebb könyvet érdemelne Ady és Károli fordításának kapcsolata. Ugyanezekre az évekre vonatkozik az is, hogy Sinka István juhászbojtár, a későbbi költő a bihari pusztaságban tizennégy éves koráig egyetlen könyvhöz jutott hozzá, a Bibliához.” (22) A vizsolyi református templom kertjében Károlyi Gáspár és ifjú segítőtársa, Szenczi Molnár Albert szobrai állnak: érdemes ennek jelentőségét is kiemelni az alábbi adalékok tükrében. „A Vizsolyi Biblia sem nyelvileg, sem teológiailag nem volt tökéletes alkotás. Ezt már az első javító, Szenczi Molnár Albert is tudta. Nyomában még többen átnézték, utoljára 1908-ban egy tudós bizottság vizsgálta felül a szöveg helyességét. Addigra nyelvezete már veretessé, ódonná nemesedett, pedig eredetileg csupán szabatos köznyelv volt. Bármennyire is nőtt értéke, régen megérett a helyzet egy új, modern fordítás elkészítésére. 1974-ben jelent meg egy új katolikus és 1975-ben egy új protestáns, teljes bibliafor-

dítás. A Vizsolyi Biblia hatásával magyarázható, hogy az utóbbi nem tudott teljesen elszakadni a magyar nyelv régies ízeitől. Úgy látszik, a magyar művelődésben a biblikus nyelvezet képzele Károli munkájához társult.” (23) A nemzetközileg is közismert Szenczi Molnár Albert a XVII. század egyik legjelentősebb református tudósává lett. Georg Ziegler (Cieglerus, Tegelmeister) rigai tanító, tudós 1598-ban *Discursum de incertitudine rerum humanarum theologicum, ethicum, et historicum* (Teológiai, erkölcsstani és történeti eszmefuttatás az emberi dolgok bizonytalanságáról) címen jelentette meg művét, majd Josquinus Betuleius számos példázattal bővítve adta ki *Discurs von dem höchsten Gut...* címen. Betuleius Lőcsén 1618-ban kinyomtatott népies vallásos könyvéhez üdvözlő verseket írtak a kor szak jelentős személyiségei: Spillenberg Sámuel (1573–1654) lőcsei orvosdoktor és Bocatius is közéjük tartoztak. (24) Ezt a könyvet tizenkét évvel később, 1630-ban Szenczi Molnár Albert fordította le magyarra, és nyomtatta ki *Discursus de summo bono* címen (Értekezés a legfőbb jóról). Spillenberg Sámuel és fia, Spillenberg Jónás lőcsei gyógyszerész is írtak ajánló verseket az ekkor kiadásra kerülő magyar nyelvű könyvhöz a fordító munkájának elismeréseként. (25) Spillenberg Sámuel alábbi sorai mély hitéleti lelkeletről tanúskodnak:

„Nagy Sándor, ki egész földrészt hódítja magának,
meghódolt a halálnak s nyűvek étele lett.
Kincs, rang és a gyönyör szentháromsága csak ezt ér,
isteneként a világ mit leborulva imád.
Mind, ki a legfőbb jót e világon véli elérni,
kákán vél göcsöt és tűzben keres jeget az.
Istenesen halj meg, törekedjél erre s eléred
menten a legfőbb jót, mit szanaszét keresel.”

A mű alap gondolata az a meggyőződés volt, amely a középkori metafizika XVI. századi hatását mutatta: a földön legfőbb jó, igazi boldogság nincs. A főgondolathoz a könyv bibliai és történelmi példázatok, valamint ókori keresztény írók műveiből vett idézetek hosszú sorát fűzte, amelyek a vallási ismeretekből és a humanizmus tudásanyagából táplálkoztak. A klasszikus és modern, a szent és profán példázatok híven

tükrözték a XVI. századi ember naiv életbölcse-ségét: ezek a példázatok tették a könyvet a hazai német olvasók körében is közkedvelté, amint ez a lőcsei kiadás előszavában is megtalálható. A híres és megbecsült orvosdoktor ajánló versében az ember mulandóságát állította szembe a többi között Nagy Sándor hatalmával, és hitet tett a földi életet követő boldogabb örök élet üzenete mellett. (26)

Spillenberg Sámuel (Szepesolaszi, 1573–1654, Lőcse) lőcsei orvos magánszemélyként alapította meg a nemzetközileg is jegyzett TEPLIC papírmalmot. (27)

A nemzetközi és a magyar szakirodalom is egyértelműen azt igazolja, hogy az orvos ipar-telepítő tevékenysége révén már 1613-ban megvalósult Szepesapolcán (Szepes vármegyében) a papírmalom alapítása. Megítélésem szerint ez a magánalapítás Lőcse városának hozzájárulásával indulhatott meg, ám talán éppen a sikeres működése okán indokolt lehetett külön királyi privilégiumot is nyerni a működtetésére.

Kereken 400 esztendővel ezelőtt, 1615. október 2-án kelt az a papírmalom létrehozását (Lőcse városának ugyancsak e tárgyban ez év január 2-án kiadott engedélyét) átíró királyi szabadalom, mely engedélyezte Spillenberg Sámuel számára a Lőcséhez tartozó Teplic-völgyben a régi gabonamalom átalakításával papírmalom létrehozását, és ellentételezéseként évi 40 forint fizetésére kötelezte a doktort a kincstár részére. E királyi engedély előírta Lőcse városának, hogy az első alkalommal megszabott bért a jövőben semmi szín alatt nem emelheti, a város tartozott a folyamodót és örökösait mások esetleges zaklatásaitól megvédeni; sőt, azt is kimondta az engedély, hogy a Felvidéken 40 éven belül senki más ne juthasson ilyen jogosítványhoz. (28) Ez utóbbi előírás nem valósult meg, hiszen Bazinban 1620-ban, Felkán pedig 1633 előtt létesült papírmalom. Az orvosdoktor tehát 40 forintnyi évi díj megfizetése ellenében kizárólagos jogot kapott a királytól papíros előállítására. (29) A papírmalmát az egykor a Tapolca-patak mellett állott, de elpusztult gabonaőröl malom helyén létesítette. A télen sem befagyó, tiszta vizű patak tette alkalmassá a helyet a virágzó vállalkozás létrehozására. Megbecsült orvosként olyan ipartelepnek volt a megteremtője, melyet kiváló-

an működtetett: a gazdaságilag sikeres TEPLIC jó minőségű papírt állított elő. A lőcsei Brewer-nyomda Spillenberg Sámuel papírmalmától vette az alapanyagot. (30) Spillenberg Sámuel egyik leánya, Spillenberg Margaréta 1630-ban a lőcsei Brewer Lőrinc (második) felesége lett: nyilvánvalóan ez is közrehatott abban, hogy a lőcsei Brewer-nyomda is e papírmalom termékeit használta alapanyagként a nevezetes *Lőcsei kalendárium* és egyéb híres kiadványai nyomtatása során is. (31) A TEPLIC termékeit Kassán és Bártfán is örömmel vásárolták, de szállított papírt a szomszéd megyékbe, sőt a XVII. században még Debrecenbe is. 1646-ban a Lőcsei Krónika a város jövedelemforrásai között a 48. pontban említette a papírmalmot mint a város egyik jövedelemforrását, ami jól mutatta a híres orvos és filozófus üzleti érzékét. Az általa készített papírt előbb Lőcse városa, később pedig a Spillenberg család címeréből szerkesztett vízjellel látta el az alapító lőcsei orvosdoktor. (32)

Spillenberg Sámuel és Clementis Magdolna fia, Spillenberg János Lőcsén született 1636. március 18-án. A lőcsei tanár, hangszeres zenész Spillenberg János 1659-ben a csíksomlyói ferences konvent számára komponálta öt egyházi művét. E művei: „1. *Officium missae (Gloria, Credo, Sanctus cum Tremula, Benedictus, Agnus Dei)*, 2. *Salve Sancte Pater*, 3. *Oratio S. Francisci. Adoremus te Sanctissime*, 4. *O Patriarcha pauperum*, 5. *Coelorum candor splenduit*.” Az első mű egy kétszólamú teljes mise, közben kórossal. Szerzeményeit a csíki Somlyai Miklós házfőnöknek és Damokos Kázmér csíksomlyói custosnak ajánlotta Spillenberg 1659-ben mint lőcsei zenekarvezető. Alkotásait Kájoni János jegyezte le (társaival, Seregélyes Mátyással és Tasnádi Bálinttal), és a róla elnevezett Kájoni-kódexben (Codex Caioni 1634–1671) találhatóak. (33) Lényeges adalék ez a híres lőcsei Spillenberg orvoscsalád e zenész tagjáról, mivel ez Felső-Magyarország és Erdély korabeli politikai érintkezése mellett a műveltségbeli közelségre és a közvetlen kulturális kapcsolatra is kiváló példa. Kájoni János másik kéziratos gyűjteményében, orgonakönyvében, az 1667-ben íródott *Organo Missale* című mise- és litániagyűjteményben is szerepel egy műve Spillenberg Jánosnak. E zenemű a XXV. mise, amely a *De*

Sancto Patre Francisco címet viseli. Az 1669-es *Sacri Conventus* című gyűjteményben is szerepel egy-két zeneműve.

Ezek az utóbbi zenetörténeti adalékok azért is kimagasló jelentőségűek a XVII. századi művelődés- és egyháztörténeti összefüggések tekintetében, mert az erdélyi magyar Kájoni János római katolikus; a lőcsei Spillenberg család tagjai „*hungarus*”-tudattal élő lutheránusok; Károlyi Gáspár és Szenczi Molnár Albert pedig református lelkipásztorok voltak: csodálatos példája a keresztény egység gondolati és gyakorlati megvalósulásának, mely a közismert magyar vallási türelem jegyében külön is üzenetértéket hordoz napjaink világa számára is. A korabeli magyar hatalmi politika rendkívül magas minőségét mutatja, hogy a református Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1629. július 13-án Gyulafehérvárott kiadta azt a döntő jelentőségű armálisát, melyben (felekezeti hovatarozástól függetlenül) megnevesítette mind a kora, mind pedig a jövő igehirdetőit, papjait, lelkészeit, ezek fiait és leányait, ezeknek mindkét nembeli örökösökkel és utódaikkal egyetemben. Az adománylevelél örök időkre szól, és semmiféle külön beiktatási ceremóniát nem írt elő benne. A nemeslevelél szerint „*tudománnyal és fegyverrel kell harcolni*”, és a megnevesítés azokra a lelkészutódokra is vonatkozott, akik világi, hivatalnoki vagy katonai pályát választottak. Bethlen Gábor fenti címereslevelét kihirdették Karaszna, Közép-Szolnok és Bihar vármegyékben. I. Rákóczi György 1642. május 10-én megerősítette; Apaffy Mihály 1668. július 6-án újra kihirdette Közép-Szolnok vármegyében. 1756. július 24-én vármegyei igazoló levelet állítottak ki a leszármazottaknak. (34) A fenti, évszázadokon átívelő összefüggések jegyében azt külön is indokolt hangsúlyoznom, hogy Bethlen Gábor fejedelem a nőágon történő nemességutódlást is teljes mértékben biztosította kizárólag a papi rend utódai tekintetében ebben a mai napig is hatályos jogforrásban (ráadásul mindenféle földbirtoktulajdonlás nélküli adományozás volt ez).

25 esztendővel ezelőtt ünnepeltük a vizsolyi biblia 400 éves évfordulóját (többek között) az alábbi gondolatok jegyében. „*A Vizsolyi Biblia napjainkig több, mint százhusz teljes és háromszázat meghaladó részkiadást ért meg. [...] Megbecsülésének és tiszteletének ünnepélyes ese-*

ménye volt, hogy az első és eredeti teljes szöveg 1981-ben jelent meg másodszorra, amikor (a reprintnyomás magyarországi hullámának kezdetén) a Magyar Helikon közrebocsátotta. A huszonnyolcezer példány szinte pult alól elkelt. (Vizsolyban talán hét-nyolcszázat nyomtak, amiből ötvenegy létezéséről tudunk.) A négyszáz éves évforduló alkalmából most ismét megjelent teljes hasonmása.” (35) 30 esztendővel ezelőtt hunyt el (apai ági) szeretett nagymamám, Tuba Eszter Anna (1908–1985): a református Tuba elődökre való emlékezés és a keresztény egységbe vetett örök hit humanista reményével adta nekem ajándékba a vizsolyi biblia 1981-ben kiadott 2 kötetét, mivel abban az évben a sikeres érettségim és eredményes felvételim után felvettek az ELTE Állam- és Jogtudományi Karára. Tuba Eszter Anna felmenői ősi református lelkészcsaládból származtak: szépnagyapja, Tuba István (1701–1763) szentkirályszabadjai református lelkész 1735 áprilisa előtt költözött Szentkirályszabadjára, ahol ekkor épült föl a ma is álló református templom. (36) 1732 és 1735 között Tuba István a Pápai Református Kollégium professzoraként oktatott (a rektorok között szerepelt). (37) Tuba István 1735. április 24-től 1763-ban bekövetkezett haláláig volt Szentkirályszabadja református közösségének a lelkipásztora. (38-39)

Egy 1748. május 5-én Szentkirályszabadján kelt iraton szerepel Tuba István református lelkész pecsétgyűrűjének vörös pecsétviaszba nyomott és tökéletesen látható címere. Az egyenesen álló, csücskös talpú címerpajzs kék udvarában egy magyar szablyát tartó kar látható, amely könyökénél egy háromágú aranykoronán nyugszik. A pecséten lévő címerábrázolás fölé még a nevének kezdőbetűit is bevéslette. (40) A veszprémi járásban létezett Tuba-domb, Tuba-erdő, Tubapuszta és Tuba-tag. (41) A Tuba-domb Szentkirályszabadja belterületén (Szent István király tér) található. (42) Itt említeném meg, hogy a királyi központot is jelentő Veszprém várában tartózkodó Szent István király többször vadászott Szentkirályszabadja környékén: a közép-korban is élt az a hagyomány, hogy a Királykút nevezetű forrás mellett vadászszállása is volt. E vadászház maradványai a mai napig is láthatóak a Tuba-domb oldalában. (43) 1749 és 1763 között Tuba István a Veszprémi Református

Egyházmegye esperesként tevékenykedett. (44) Tuba István a református egyház történetével is foglalkozott, és igyekezett rábírní lelkésztársait is a múlt feltárására: ez egyszerre mutat egy művelt, múltat tisztelő és a történelmet szerető, valamint közmegebecsülésnek örvendő személyt a prédikátorban. Tuba István *Philosophia. Rektori előadások* címet viselő 481 oldalas könyve Pápán jelent meg 1735–1736-ban. (OSZK: 0.472.). Tuba István 1763. március 19-én halt meg: de az emléke napjainkban sem halványult el. Az 1985. augusztus 15-én reggel bekövetkezett földrendezés Szentkirályszabadja (1735-ben megépített) református templomában is károkat okozott: a helyreállítási munkálatok befejeztével ünnepségre került sor. A szentkirályszabadjai református gyülekezet 1987. november 21-én megtartott hálaadó istentiszteletén Benkő András református lelkész a megnyitóbeszédében (Kovács Attila püspök igehirdetése előtt) megemlékezett Tuba István református lelkipásztor személyéről. (45)

A XVII. századi magyar sorskérdések gyökereit vizsgálva fontos megemlíteni az alábbi előzményeket, hiszen a XVI. században a magyarság sorsában több és rendkívül tragikus történeti esemény érhető tetten: az 1514. évi Dózsa-lázadás, majd az 1526. évi mohácsi vész, Buda 1541. évi eleste és ezzel az ország három részre szakadása. Ezek összefüggéseit elemezve indokolt Dózsa György, Werbőczy István és Károlyi Gáspár által meghatározott útmutatások közötti különbségekre utalnom. 1514 korszakot meghatározó évet jelent a magyar történelemben: ez az az esztendő, melyben a hazája, nemzete és népe érdekében cselekedni kívánó két ember is hatalmas erejű tettet vitt végbe a korabeli magyarság sorskérdéseinek megoldása céljából. E körben Dózsa György sorsváltása a „haderő”, azaz a fegyverek útjára lépve teljesedett ki, ám az eredeti szent céltől eltérve testvérharcba torkollott, és végül a pusztulás maradt utána. Werbőczy István a „jogerő” világában kívánt maradandó keretet biztosítani a magyarság jövője érdekében, és az 1514-ben elkészített *Hármaskönyv* 334. éven át szellemi értelemben, a jogelmélet- és joggyakorlat révén be is töltötte ezt a sorsközönségi rendeltetését Magyarországon (1848. áprilisi törvényeinek világa szabott aztán új irányt a magyar jogfejlődésnek).

Pár évtized elteltével a „haderő” és a „jogerő” magyar világában megszületett ezen két cselekvési lehetőség legfőbb alapja: Károlyi Gáspár a vizsolyi bibliával valójában a „lelkierő” Istenbe vetett hitbeli gyökereit táplálta a XVI. századi magyar egyházrendszer átalakuló világában. De valójában ennél is többet jelentett már akkor is, és napjainkban is: a vizsolyi biblia a magyar igehirdetés és a korabeli magyar lelkipásztorok, prédikátorok életüzenete révén a magyarság minden rétegét átható sorsközösségi „lelkierő” lett. Ez a gönci református lelkész tenni akaró munkálkodásával örök mintát adott a magyar kereszténység erkölcsi világa számára, melynek öröksége mindig is a megújulás és a megtisztulás üzenetét hordozza a magyar sorsközösség jegyében méltó módon tenni kívánó ember számára. Így lesz ez az idők végezetéig: ez Károlyi Gáspár életútjának és a vizsolyi bibliának a „lelkierő” világát erősítő üzenete. A vizsolyi biblia előszavában Károlyi Gáspár így összegezte fordításának jelentőségét: „Szabad mindennek az Isten házába ajándékot vinni. Egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drága köveket, én azt viszem, az mit vihetek, tudni illik magyar nyelven az egész Bibliát”. Károlyi Gáspárnak az Isten házába vitt ajándéka a magyar templomokban és otthonokban vált sorsközösségi lelki ajándékká.

Károlyi fordításának nyomtatása a vizsolyi Mantskovit-nyomdában 1589. február 18-án kezdődött meg: a vizsolyi biblia nyomtatását Rákóczi Zsigmond bőkezű adománya és példaértékű támogatása tette lehetővé. Ennek emlékére a Vizsolyi Biblia Nyomtató Műhely 2015. február 18-án kezdte meg a faksimile vizsolyi biblia nyomtatását. Ezen nevezetes alkalomból ugyanezen a napon a Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság (MAPAVIT) emlékvét és emlékbélyegsort bocsátott ki, melyek a társaság filigranológus, papír- és vízjeltörténeti szakíró elnöke, Pelbárt Jenő festőművész, grafikusművész alkotásai. Az emlékvén a vizsolyi biblia címoldala, egyik vízjele, Mantskovit Bálint nyomdász nyomdajele, valamint a fordító-szerkesztő, Károlyi Gáspár református lelkész arcképe látható. A bélyegképeken a vizsolyi biblia címoldala, Károlyi Gáspár, a Mantskovit-nyomda, a gönci parókia látható (ahol Károlyi Gáspár a Szentírást fordította), és a faksimile vizsolyi biblia előzékéhez készített vízjel

rajza található. A MAPAVIT nevében jómagam „A Vizsolyi Biblia: Károlyi Gáspár és Senczi Molnár Albert örök üzenete” címet viselő ünnepi beszédem zárócelekedeteként adtam át (a népes és igen lelkes ünneplő közösség színe előtt) 1989. decemberének temesvári magyar református lelkész hősének, Tőkés Lászlónak a MAPAVIT által kibocsátott emlékvét, emlékbélyegsort és az első napi borítékot, amelyek a nyomtatás megkezdésének állítottak emléket: az immár méltán a hungarikumok sorába emelt vizsolyi biblia révén egyetemes értékkel gazdagodott a magyar műveltség és magyar nyelvi világunk. A kibocsátott emlékvéval és bélyegsorral az első teljes, magyar nyelvű Szentírást, irodalmi nyelvünk megalapozója, a nyomdatörténeti jelentőségű vizsolyi biblia és alkotói előtt kívánt tisztelegni a MAPAVIT. (46) Fontos szélesebb körben is felhívni a közvélemény figyelmét arra a páratlan erőfeszítésre, amelynek legfőbb célja a vizsolyi biblia XXI. századi kinyomtatása: köszönet illeti Tőkés Lászlót, hogy ezen ügy mellé állt.

Források:

Szerémség. (1) Magyar Biblia-fordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig. A válogatás, az összeállítás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nemeskürty István munkája. Bp., 1990. 23. o.; (2) T. Tóth Sándor – Szabó Árpád: Matematikai műveltségünk keretei. Középkor és reneszánsz. Bp., 1988. 106–107. o.; (3) Magyar Biblia-fordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig. A válogatás, az összeállítás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nemeskürty István munkája. Bp., 1990. 23. o.; (4) Gyécsek Andrea: Szentgotthárd környékének parasztbibliája. In: Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények. 2002. Vas Megyei Levéltár 2002. 45. o.; (5) Magyar Biblia-fordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig. A válogatás, az összeállítás, a szöveggondozás és a jegyzetek Nemeskürty István munkája. Bp., 1990. 9. o.; (6) Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság történeti számadatai. In: Honismeret. 14. évfolyam. 1986/3. 16. o.; (7) A magyar irodalom története 1600-ig. I. kötet. Főszerkesztő Sötér István. Bp., 1964. 121. o.; (8) Hajdú Demeter Dénes: A Szent László Társulat. In: Honismeret. 14. évfolyam. 1986/5. 16. o.; **Vizsoly.** (9) ÉM-HE. Vizsolyi biblia: Elkészült az első két oldal. In: www.boon.hu/vizsolyi-biblia-elkeszult-az-elso-ket-oldal/2766957 – letöltve 2015. február 19-én.; (10) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 27–28. o.; (11) ÉM-HE. Vizsolyi biblia: Elkészült az első két oldal. In: www.boon.hu/vizsolyi-biblia-elkeszult-az-elso-ket-oldal/2766957 – letöltve 2015. február 19-én.; (12) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 27. o.; (13) Szabó András: Kassai magyar lelké-

szek és tanárok a 16. század második felében. In: Laszlovszky József: Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv III. Budapest, 2008. 182., 186. o.; (14) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 28. o.; (15) Petróczy Éva: A váradi biblia. In: www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczy-varadi.htm – letöltve 2015. február 19-én.; (16) Ismerje meg a Váradi Biblia történetét! 2008. december 21., vasárnap 14:22 In: InfoRádió: inforadio.hu/hir/belfold/hir-246788 – letöltve 2015. február 19-én.; (17) Hudi József: Lovas község története. Egy Balaton-felvidéki falu múltja és jelene. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 16. Veszprém, 2001. 149. o.; (18) Petróczy Éva: A váradi biblia. In: www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/petroczy-varadi.htm – letöltve 2015. február 19-én.; (19) Kerekes Erzsébet könyvtáros: Váradi Biblia – Vereb In: vereb.hu/index.php?option=com_content&view=article&id... – letöltve 2015. február 19-én.; (20) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 29. o.; (21) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 29–30. o.; (22) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 31. o.; (23) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 31. o.; (24) Pukánszky Béla: A magyarországi német irodalom története. (A legrégebbi időktől 1848-ig.) Bp. 1926. 280. o.; Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. II. kötet. Bp., 1983. 262. o.; (25) Régi Magyar Prózai Emlékek IV. kötet szerkeszti Tolnai Gábor – Szenczi Molnár Albert: Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról) Bp., 1975. 22. o.; P. Vásárhelyi Judit: Bethlen János Históriajának függelékéről. In: Magyar Könyvszemle 109. évfolyam 1993. 439. o.; Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635. Szerkesztette Borsa Gedeon és Hervay Ferenc. II. kötet Bp. 1983. 496. o.; Haiman, George: Nicholas Kis hungarian punch-cutter ... 1650–1702. Bp., 1983. 402. o.; Haiman György: Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus. Élete műve betűinek és nyomtatványainak tükrében. A bibliográfiát összeállította Soltész Zoltánné. 1972. 314. o.; (26) Régi Magyar Prózai Emlékek IV. kötet, szerkeszti Tolnai Gábor – Szenczi Molnár Albert: Discursus de summo bono. (Értekezés a legfőbb jóról.) Bp. 1975. 95. o.; Wessprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz. Fordította Kővári Aladár. Bp., 1960. (reprint) 343. o.; (27) Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp., 1963. 86. o.; (28) Magyar Országos Levéltár 37.220 filmtári doboz. A 57. Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii. Királyi Könyvek 6. kötet 550–553. o.; Sarlay Soma: A Spillenbergek-család őse. In: Magyar Családtörténeti Szemle. Szerkesztette Baán Kálmán. 1942. januári szám 17. o.; Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp., 1963. 62. o.; (29) Szepes megyei Történelmi Társulat évkönyve. Szerkesztette dr. Demkó Kálmán – Dr. Hajnóczy R. József. Lőcse, 1889. 88–89. o.; (30) Beliczay Angéla: Hol jelent meg az Ébresztő Kakasszó?. In: Ráday Pál emlékkönyv. Szerkesztette Esze Tamás. Bp., 1980. 148. o.; (31) V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a ké-

zisajtó korában 1473–1800. Budapest, 1999. 94. o.; (32) Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp., 1963. 221. o.; Bal Jeromos – Förstner Jenő – Kauffmann Aurél szerkesztésében Hain Gáspár: Lőcsei krónika. Lőcse, 1910–13. 226. o.; Bogdán István: A magyarországi papíripar története 1530–1900. Bp., 1963. 221. o.; (33) Muckenaupt Erzsébet: A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985. Budapest, 1999. II. 108. pont, 195., 196. o.; Bárdos Kornél: Egyházak és iskolák. In: Magyarország zenetörténete 1541–1686. Szerkesztette Bárdos Kornél. II. kötet. Bp., 1990. 64. o.; Papp Géza: Egyházi népének. In: Magyarország zenetörténete 1541–1686. Szerkesztette Bárdos Kornél. II. kötet Bp., 1990. 182. o.; Domokos Mária: A 16–17. század magyar tánczenéje. In: Magyarország zenetörténete 1541–1686. Szerkesztette Bárdos Kornél. II. kötet. Bp., 1990. 508. o.; (34) Barcza József: Bethlen Gábor, a református fejedelem Bp., 1987. 144–145. o.; Egy ezredév. Magyarország rövid története. Szerkesztette Hanák Péter. Bp., 1986. 100. o.; Dr. Herpay Gábor: Nemes családok Hajdú vármegyében Debrecen, 1926. 64. o.; (35) Kósa László: Négyszáz éves a Vizsolyi Biblia. In: Erdmann Gyula: Körösök vidéke. Honismereti füzet. 3. Gyula, 1990.; Körösök vidéke 3. 32. o.; (36) Veress D. Csaba: Szentkirályszabadja évszázadai. Szentkirályszabadja, 1998. 114. o.; (37) Köblös József-Kránitz Zsolt: „Mindenkor az országban harmadiknak tartott ...”? A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. In: Acta Papensia – A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei (V. évfolyam) 1–2. szám, főszerkesztő Dr. Hudi József 93. o.; A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. Szerkesztette Köblös József. Pápa, 2006. 46. o.; A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. kötet. 1526–1760. Szerkesztette Köblös József és Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. 449. o.; (38) A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. kötet. 1526–1760. Szerkesztette Köblös József és Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. 449. o.; (39) A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. Pápa 2006. szerkesztette Köblös József 46. o.; A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. kötet. 1526–1760. Szerkesztette Köblös József és Kránitz Zsolt. Pápa, 2009. 449. o.; (40) Magyar Országos Levéltár O 18 – Kúriai Levéltár – Processus tabulares - 4-3563 számú iratkötegeinek 16. o.; (41) Veszprém megye földrajzi nevei IV. A veszprémi járás szerkesztette. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 194. Bp., 2000.; (42) Veszprém megye földrajzi nevei IV. A veszprémi járás. Szerkesztette Balogh Lajos – Ördög Ferenc – Varga Mária. Bp., 2000. 320. o.; (43) Veress D. Csaba: Szentkirályszabadja évszázadai Szentkirályszabadja, 1998. 25. o.; Topográfia 1969. 44/13. lh. – Tuba-domb; (44) Veszprémi Református Egyházmegye (címszó). In: Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon Bp., 1977.; Görög E.: A veszprémi egyházmegye története 1863.; Thury Etele: Adatok a veszprémi református egyházmegye történetéhez. In: Protestáns Szemle 1899.; Jakab Réka: A veszprémi egyházmegyei levéltár a 19. században. In: Függelék; (45) Veress D. Csaba: Szentkirályszabadja évszázadai. Szentkirályszabadja, 1998. 338., 340. o.; (46) Hírek – MAPAVIT webnode. mapavit.webnode.hu/hirek/ – letöltve 2015. február 23.